

В.А. КРОЙТОР

канд. юрид. наук, доц.

Національний університет внутрішніх справ

УДК 347.9(477)

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ У ЗВ'ЯЗКУ З РЕАЛЬНИМ ЗАКРІПЛЕННЯМ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ

Розглянуті проблеми, пов'язані з впровадженням принципу змагальності в цивільному судочинстві; запропоновано доповнити ЦПК України переліком справ, по яких суд був би зобов'язаний збирати докази для встановлення фактичних обставин справи.

Шлях, який пройшла Україна за час свого незалежного, суверенного становлення, а також світовий досвід, переконують нас, що проведення демократичних реформ у державі є неможливим без проведення судово-правової реформи, завданнями якої є створення нового законодавства, становлення та функціонування сильної і незалежної влади, та подальшого удосконалення цивільного судочинства. Початок судово-правової реформи пов'язується з Концепцією судово-правової реформи, схваленою Верховною Радою України 28 квітня 1992 р. (далі – Концепція) [1, с.21].

Як зазначає П.І. Шевчук, головним завданням судово-правової реформи було визнано утвердження судової влади в державному механізмі як самостійної впливової сили, незалежної у своїй діяльності від влад законодавчої та виконавчої. Реформа покликана забезпечити захист і неухильне додержання основних прав та свобод людини, зокрема через створення такого судочинства, яке б максимально гарантувало право кожної людини на судовий захист, забезпечувало рівність громадян перед законом, створювало умови, зокрема, для становлення дійсної змагальності, як основної засади судочинства [2, с.29].

У відповідності з положеннями Концепції було прийнято Закон України "Про внесення змін та доповнень до Цивільного процесуального кодексу України", яким серед інших питань, що належать до сфери судочинства, зроблено конкретні кроки до реального закріплення в цивільному процесуальному законодавстві принципу змагальності [3]. Цей принцип раніше формально було проголошено частиною першою ст.30 ЦПК України, згідно з якою кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Разом з тим, в інших статтях ЦПК України було також вказано, що суд зобов'язаний, не обмежуючись поданими матеріалами та поясненнями сторін, вжи-

вати всіх передбачених законом заходів до всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав та обов'язків сторін (частина перша ст.15 ЦПК України); якщо поданих доказів було недостатньо, суд пропонував сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази або збирав їх за своєю ініціативою; оцінювати докази суд зобов'язаний на основі всебічного, повного та об'єктивного розгляду у судовому засіданні всіх обставин справи (ст.62 ЦПК України), тобто не тільки поданих сторонами, а й усіх, які суд повинен був зібрати сам. Як свідчить аналіз вказаних статей ЦПК України, наповнювання змісту принципу змагальності фактично було нейтралізоване активною роллю суду у з'ясуванні обставин справи та закріпленням принципу об'єктивної істини. У результаті тягар збирання доказів було покладено на суд, а сторони при цьому могли бездіяти, не несучи за це ніякої відповідальності.

Маємо зазначити, що таке положення відповідало існуючому на той час соціально-економічному та політичному засадам суспільства. Ті зміни, що відбулись в суспільстві і, зокрема, які пов'язані зі зміною статусу суду, становленням судової влади, передбачають необхідність зваженого наукового осмислення дії окремих інститутів цивільного процесуального права і, зокрема норм, в яких закріплено принцип змагальності.

Констатуємо, що проблеми, пов'язані з впровадженням принципу змагальності, в цивільному судочинстві в сучасній юридичній літературі розглядалися неодноразово. Насамперед, необхідно назвати низку робіт В.В. Комарова та В.Ю. Мамницького [4, с.149-187; 5]. Окремі аспекти цього досить складного питання розглядалися також П.І. Шевчуком [6, с.8-12; 7, с.20].

Законодавець врахував в цілому пропозиції вчених процесуалістів та практичних працівників, щодо необхідності зміни ролі суду в процесі збору доказів. Нині, згідно

ст.15 ЦПК України, обставини цивільних справ з'ясовуються судом на засадах змагальності. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, користуються рівними правами щодо надання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для всебічного і повного дослідження обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їх прав у випадках, передбачених ЦПК України. При дослідженні і оцінці доказів, встановленні обставин справи і прийнятті рішення суд є незалежним від висновків органів влади, експертиз або окремих осіб.

Крім цього, згідно ст.15¹ ЦПК України суд розглядає цивільні справи не інакше як за заявою (скаргою) осіб, зазначених у ст.5 ЦПК України, в межах заявлених ними вимог і на підставі наданих сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, доказів.

Аналіз вказаних статей діючого ЦПК України дозволяє зробити висновок, що нині весь процес судового розгляду справи здійснюється у формі змагання між сторонами, підставою для якого є протилежність їх матеріально-правових інтересів.

І хоча зазначені зміни до ЦПК України не дають підстав вважати, що законодавець у даний час повністю відмовився від принципу об'єктивної істини в цивільному процесі, оскільки відповідно до частини другої ст.15 та частини першої ст.62 ЦПК України на суд покладається обов'язок вживати передбачених законом заходів до всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи, реалізація принципу змагальності навіть у такому недосконалому вигляді дає можливість врахувати в новому ЦПК України всі аспекти, притаманні змагальному процесу [2, с.32].

У зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності в цивільне судочинство України є нагальна необхідність ще раз звернутись до питання, чи відповідає інтересам більшості громадян реалізація цього принципу в такому вигляді. При цьому можна згадати про те, що донедавна на сторінках юридичних журналів проходила дискусія на тему щодо змісту принципу змагальності. Автори статей писали про необхідність «обеспечения действительной состязательности процесса», впровадження «чистої» змагальності і відмови від принципу об'єктивної істини [8, 9].

Як зазначає О.О. Борисова при «чистій» змагальності суд при виясненні суті справи займає пасивне положення, він самостійно не досліджує фактичні обставини, не втручається в процес встановлення істини по справі, а тільки виносить рішення на підставі поданого сторонами матеріалу [10, с.53].

Зазначене дає підстави підтримати висловлену в юридичній літературі думку, що реалізація принципу змагальності в такому вигляді була би доцільною тільки в тому випадку, якщо б в процесі сторони займали рівне поло-

ження, були би в рівній мірі підготовлені до захисту своїх прав, тобто мали можливість користуватися кваліфікованою допомогою юристів, збирати всі необхідні по справі докази тощо [10, с.53]. Слід констатувати, що в сучасних умовах це є неможливим. З цього приводу Е.В. Васьковський вказував, що принцип «чистої» змагальності може привести «к торжеству сильного над слабым, богача, имеющего возможность нанять хорошего адвоката, над бедняком, вынужденным вести свое дело лично. А это противно справедливости» [11, с.98]. Здійснення на практиці принципу «чистої» змагальності також може привести «к господству бессердечного формализма, при котором в судах укореняется убеждение, будто их назначение состоит лишь в установлении формальной правды... Целесообразная юридическая техника должна сочетать состязательное начало в надлежащей мере со свободой судьи в исследовании дела и обнаружении истины» [12, с.370].

В.А. Рязановський в 1924 році у своїй праці «Единство процесса» відмічав, що сучасні процесуалісти прийшли до висновку, що цивільний процес повинен бути побудований на принципі змагальності, але він повинен бути доповнений правом на його втручання в змагальність сторін: «вмешательство же суда допустимо, поскольку оно необходимо для выяснения материальной истины с сохранением, разумеется, прав личности, ибо в современном процессе личность не может быть объектом процесса, а всегда является субъектом в нем» [13, с.66-67].

Як бачимо, ці проблеми не є новими, але чомусь знову законодавець «забув» про проблеми тих, хто не може з різних підстав звернутись до кваліфікованої юридичної допомоги юриста. Як влучно зазначав Т.М. Яблочков: «... не навязывая судебной защиты нежелающему – вот это состязательность; оставаться же безучастным к желающему, но не умеющему защищаться – это не «состязательность», а не правосудие» [14, с.39].

Безумовно, що важко уявити, ефективно діючу модель судочинства, побудовану тільки на засадах змагальності. Як зазначається в юридичній літературі, оптимальне змагальне судочинство є продукт історичних, соціальних, економічних і інших причин [15, с.120-121].

Сьогодні оптимальне змагальне судочинство може полягати в тому, що засади змагальності мають бути у певних випадках доповнені принципом суддівського керівництва. У зв'язку з наведеним здається цілком аргументованою, висловлена в юридичній літературі думка щодо виправданості наділення судів правом на надання допомоги у збиранні доказів залежно від категорії справ, наприклад, в окремих видах сімейних справ: визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав, усиновлення тощо. В таких випадках суд, виявляючи більшу активність у доказовій сфері, повинен виходити з інтересів неповнолітніх дітей, які не в змозі самостійно їх відстоювати, а законні представники можуть бути недостатньо активними в захисті прав дітей. У май-

бутньому, після створення сімейних судів, як зазначається в юридичній літературі, вони могли би діяти в рамках особливого процесуального регламенту з урахуванням специфіки предмета судової діяльності [16, с.105].

Вказане в повній мірі також стосується ситуацій, коли мова йде про конфлікт влади з правами людини, де самому громадянину важко протистояти складному і часом бюрократичному апаратові державних органів без активної процесуальної допомоги. Наприклад, це стосується збору і забезпечення доказів у справах за позовами про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду [17, с.16].

Зважаючи на особливий характер справ, що підлягають розгляду в порядку окремого провадження, в основі яких лежить захист суб'єктивних прав та інтересів за відсутності матеріально-правових вимог однієї особи до іншої (визнання громадянина обмежено дієздатним або недієздатним, безвісно відсутнім чи оголошення його померлим, встановлення фактів, що мають юридичне значення тощо), роль суду також не може зводитись до функції стороннього спостерігача, а вимагає вчинення ним дій, спрямованих на захист інтересів осіб, у тому числі тих, які пов'язані з витребуванням необхідних доказів [2, с.33].

Судова реформа, безумовно, вірно змінила функцію суду в судовому процесі. Тепер закон, виходячи із зафіксованого в ньому положення про те, що розгляд і вирішення цивільних справ у судах провадиться на засадах змагальності (частина перша ст.15 ЦПК України), покладає обов'язок доказування на сторону: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень (частина перша ст.30 ЦПК України), а з суду знято обов'язки збирання доказів і встановлення істини незалежно від наданого сторонами доказового матеріалу.

Разом з тим, як зазначається в юридичній літературі, одночасно змінилися і економічні умови діяльності адвокатури та нотаріату, які, перш за все, забезпечують можливість одержання громадянами кваліфікованої правової допомоги [18, с.38]. Слід констатувати, що нині в країні склалась ситуація, коли у значної частини малозабезпеченого населення в результаті досить прогресивних змін до ЦПК України, з'явилися суттєві перешкоди на шляху реалізації їх права на судовий захист. Як свідчить практика, система законодавства настільки ускладнилась, що без допомоги адвоката чи фахівця в галузі права заслухати в суді цивільну справу майже неможливо. Слід також додати, що в ході розгляду справи виникає необхідність сплатити значні суми за проведення судової експертизи, за виклик свідків тощо.

Прийняття відповідних нових заходів і вдосконалення існуючих процедур, спрямованих на більш ефективне відправлення правосуддя, повинно прийматись в комплексі і безумовно не погіршувати положення громадян щодо можливостей реалізації громадянами свого права на

судовий захист.

Проблема доступності правосуддя в умовах реальної дії принципу змагальності, безумовно, не може бути зведена тільки до питань можливості надання безоплатної правової допомоги адвокатами та відповідної компенсації з боку держави. Необхідно розвивати цілу низку суспільних інститутів, які будуть сприяти захисту прав малозабезпечених осіб і тих, хто опинився у складній ситуації через стан здоров'я або свій вік.

Але для цього потрібен час, витрати з бюджету, розроблення та законодавче закріплення тощо. Єдиним виходом може бути доповнення ст.30 ЦПК України переліком справ, по яких суд був би зобов'язаний збирати докази для встановлення фактичних обставин справи. Крім того, відповідні зміни мають бути внесені й до ст.11 проекту нового ЦПК України, який зараз розглядається в Верховній Раді України.

Маємо зазначити, що з розвитком суспільства всі принципи цивільного процесуального права мають вдосконалюватись насамперед з урахуванням потреб політичних і соціально-економічних перетворень, подальшого забезпечення гарантій захисту прав громадян, їх об'єднань і державних інтересів, а також підвищення ефективності судової діяльності в забезпеченні законності і справедливості. На сучасному етапі розвитку України нагальною є необхідність, зокрема, в закріпленні в ЦПК України зазначених виключень з принципу змагальності, що буде відображати демократичну спрямованість цивільного судочинства.

Як зазначає М.Й. Штефан, в сучасних умовах функціонування цивільного судочинства спостерігається тенденція відходу від положень змагальності шляхом розширення повноважень судових органів. Так, суди ФРН можуть постановити, щоб сторона подала документи, що знаходяться в неї і на які вона посилається, або інші документи, що стосуються справи; за своїм розсудом провести огляд і призначити експертизу. А суди Австрії – також допитати свідків, але вони цього не можуть зробити, якщо обидві сторони заявляють, що вони цього не бажають. До винятків із принципу змагальності належать процесуальні процедури розкриття наявних у справі документів і письмового допиту сторін у цивільному процесі Англії і США. В цивільному процесі названих країн, а також Франції суд може викликати сторони для допиту, для яких можуть настати істотні негативні наслідки при ухиленні від явки і дачі відповіді при допиті судом. Суд має також можливість за власною ініціативою викликати і допитувати свідків, про що сторони не просять [19, с.61].

Слід зазначити, що конституційна норма, яка визначає як основну засаду судочинства – змагальність сторін, свободу надання ними доказів та доведення перед судом їх переконливості (ст.129 Конституції України), поставила цілу низку проблем і для працівників правоохоронних органів та вчених-правознавців, що вирішують питання в сфері кримінального процесуального права. У зв'язку з

тим, що одним із завдань судово-правової реформи в Україні є поширення зазначеного принципу на стадію досудового слідства, то в юридичній літературі розгорнулася досить гостра дискусія з приводу вирішення цієї надзвичайно актуальної проблеми [20, с.48-52; 21, с.24].

Обсяг статті не дозволяє зупинитися на висвітленні всіх проблем, пов'язаних із впровадженням конституційного принципу змагальності в цивільне судочинство, але вони потребують подальшого глибокого теоретичного дослідження, належного законодавчого забезпечення та осмислення практики його застосування, із тим щоб подальші зміни в законодавстві сприяли, насамперед, подальшому забезпеченню прав особи на справедливий, незалежний і неупереджений суд. При цьому треба мати на увазі також необхідність гармонізації цивільного процесуального законодавства з міжнародно-правовими стандартами судочинства (насамперед, вирішення проблеми доступності правосуддя, становлення гнучких судових процедур тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція судово-правової реформи в Україні // Законодавство України, що регулює діяльність судів та визначає статус судів судів України. -К.: Вид-во "Право", 1996. -317 с.
2. Шевчук П.І. Проведення судової реформи – важлива передумова створення нового Цивільного процесуального кодексу України // Вісник Верховного Суду України. -2001. -№ 2. -С.29-36.
3. Закон України "Про внесення змін та доповнень до Цивільного процесуального кодексу України" від 2.02.1996 р., № 27/96-ВР // ВВР України. -1996. -№ 8. -Ст.30.
4. Проблемы науки гражданского процессуального права /В.В. Комаров, В.А. Бигун, В.В. Баранкова; Под ред. В.В. Комарова. -Х.: Право, 2002. -440 с.
5. Мамницький В.Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 /НЮАУ. -Харків, 1995. -14 с.
6. Шевчук П.І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в цивільному процесі // Право України. -2000. -№ 4. -С.8-12.
7. Шевчук П.І. Розширення дії засад змагальності та диспозитивності при розгляді справ у суді першої інстан-

ції // Вісник Верховного Суду України. -2002. -№ 3. -С.20-23.

8. Интересам личности – гарантии судопроизводства // Вестник Верховного Суда СССР. -1991. -№ 10. -С.8-11.
9. Что сделано? Что предстоит сделать? // Советская юстиция. -1993. -№ 15. -С.2-5.
10. Борисова Е.А. Апелляция в гражданском (арбитражном) процессе (издание второе, исправленное и дополненное). -М.: Городец, 2000. -288 с.
11. Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса. -М.: Изд-во Бр. Башмаковых, 1917. -429 с.
12. Вербловский Г. Вопросы русского гражданского права и процесса. -М., 1896. -329 с.
13. Рязановский В.А. Единство процесса. -М.: Юрид. бюро «Городец», 1996. -75 с.
14. Яблочков Т.М. Учебник русского гражданского судопроизводства. -Ярославль: Кн-во И.К. Гассакова, 1912. -326 с.
15. Шишкин С.А. Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве. -М.: Городец, 1997. -188 с.
16. Решетникова И.В., Янков В.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России. -М.: Екатеринбург: Изд-во НОРМА, 1999. -312 с.
17. Протас І.Б. Проблеми судового захисту прав і інтересів громадян у зв'язку з заподіянням їм шкоди незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /Ун-т внутр. дел. -Харків, 2000. -17 с.
18. Шевчук П.І. Питання про доступність правосуддя та правової допомоги потребує законодавчого вирішення // Вісник Верховного Суду України. -2000. -№ 2. -С.38-41.
19. Штефан М.Й. Цивільний процес: Підручник. -К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. -696 с.
20. Півненко В.П., Мірошніченко Є.О. Впровадження конституційних принципів змагальності та рівності сторін на стадії досудового слідства: проблеми і шляхи їх вирішення // Вісник Верховного Суду України. -2003. -№ 2. -С.48-52.
21. Шишкін В. Змагальність – принцип судочинства в демократичному суспільстві // Право України. -1999. -№ 12. -С.21-24.

Надійшла до редколегії 16.01.2004

КРОЙТОР В.А. ПРОБЛЕМЫ ДОСТУПНОСТИ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В УКРАИНЕ В СВЯЗИ С РЕАЛЬНЫМ ЗАКРЕПЛЕНИЕМ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрены проблемы, связанные с внедрением принципа состязательности в гражданском судопроизводстве; предложено дополнить ГПК Украины перечнем дел, по которым суд был бы обязан собирать доказательства для установления фактических обстоятельств дела.

KROJTOR V.A. PROBLEMS OF AVAILABILITY OF CIVIL LEGAL PROCEEDINGS IN UKRAINE IN CONNECTION WITH REAL FASTENING THE PRINCIPLE OF COMPETITIVENESS

The problems connected to introduction of a principle of competitiveness in civil legal proceedings are considered; it is offered to add Procedural Law of Ukraine to the list has put, on which the court would be obliged to collect proofs for an establishment of actual circumstances of an affair.